

УДК 322.01.(4)(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-3401.2024.4.45>**О. І. Пархоменко-Куцевіл**

доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри публічного управління та адміністрування
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ НАУКОВІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті проаналізовано еволюцію поглядів європейських мислителів на державно-церковні відносини у європейській науковій традиції. Державно-церковні відносини потрактовано як складний соціально-політичний феномен, що формувався під впливом цивілізаційних, політичних, культурних і правових чинників. Проблема розробки ефективної державної політики у сфері державно-церковних відносин в Україні характеризується актуальністю й з огляду на складну церковно-конфесійну мапу країни, наслідки десятиріч компартійно-тоталітарного режиму, поглиблення процесів демократизації та виклики, пов'язані з російсько-українською війною. Простежено основні етапи розвитку наукової думки від теократичних моделей доби Середньовіччя з очевидним домінуванням церкви в публічному просторі до сучасної моделі партнерської взаємодії у постіндустріальному демократичному суспільстві. Відзначено внесок відомих мислителів (Блаженного Августина, Ф. Аквінського, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та ін.) у формуванні теоретичних засад державно-церковної взаємодії. Акцентовано увагу на еволюції концепцій державно-церковних відносин у науковому дискурсі сучасних країн Європи, зокрема України. Визначено ключові тенденції трансформації сутнісного підходу до державно-церковних відносин: інституалізація свободи совісті, формування принципів світськості держави, розвиток партнерських моделей взаємодії, зростання ролі релігійних організацій у громадянському суспільстві, посилення уваги щодо релігійної безпеки в умовах гібридних війн у сучасному світі. Зазначено на відсутності сьогодні науково обґрунтованої державної політики в релігійній сфері. Звернуто увагу на те, що сучасний етап розвитку державно-церковної взаємодії характеризується новими викликами, зокрема в безпековому вимірі, що пов'язано з російсько-українською війною та спробою використання релігійного чинника для дестабілізації внутрішньої ситуації. Це потребує більш чіткого концептуального та стратегічного осмислення державної політики у сфері релігії. Акцентовано на необхідності подальшого розвитку вітчизняної науки в цьому напрямі з метою вироблення Концепції державно-церковної взаємодії, що має відповідати європейським стандартам і враховувати національні історико-культурні реалії України.

Ключові слова: державно-церковні відносини, державна політика, сфера релігії, свобода совісті, секуляризація, партнерська модель, релігійна безпека, міжконфесійний діалог, правова держава, релігійна свобода, світськість держави, релігійні організації, громадянське суспільство, публічне управління.

Постановка проблеми. Державно-церковні відносини як складний соціальний та політико-правовий феномен є предметом наукового осмислення упродовж тривалого періоду. У сучасному постіндустріальному світі, в умовах глобалізації суспільства та міжконфесійної взаємодії, визначення оптимальної моделі співіснування держави та релігійних організацій набуває особливої актуальності.

Проблема розробки ефективної державної політики у сфері державно-церковних відносин в Україні характеризується актуальністю й з огляду на складну церковно-конфесійну мапу

країни, наслідки десятиріч компартійно-тоталітарного режиму, поглиблення процесів демократизації та виклики, пов'язані з російсько-українською війною. Відсутність цілісної науково обґрунтованої концепції державної політики в релігійній сфері породжують небезпеку фрагментарності та ситуативності управлінських рішень, що може призвести до зростання міжконфесійної напруги й використання релігійного чинника в політичних маніпуляціях. Тож системний науковий аналіз еволюції концепцій європейських мислителів щодо державно-церковних відносин, з урахуванням як міжнародно-

го досвіду й національної специфіки, має стати підґрунтям для формування ефективної моделі державно-конфесійної взаємодії, орієнтованої на забезпечення прав і свобод громадян, розвиток громадянського суспільства та зміцнення національної єдності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формування та еволюція концепцій державно-церковних відносин відбувалися під впливом трансформацій суспільного ладу, правових систем, культурних парадигм і світоглядних орієнтацій. Від моделі теократичного домінування до концепції партнерської взаємодії держави і релігійних організацій на початку третього тисячоліття відбувався складний шлях пошуку балансу між світською владою і духовною автономією. Зокрема, у праці «Про град Божий» Блаженного Августина було започатковано основи поділу світської і духовної влади [1]. Надалі теоретичні засади державно-церковних відносин розвинуто та обґрунтовано у працях Ф. Аквінського, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Г. В. Гегеля, М. Вебера та ін.

Відбувалася поступова інституалізація форм суспільного впливу політики та релігії, що відокремлювалися одна від одної. Водночас філософи і теологи намагалися визначити межі їхньої взаємодії та взаємовпливу, оскільки політика, право й теологія представляли, генерували і трансливали різні соціальні та культурні зв'язки суб'єктів, визначали міру долучення їх до процесу побудови та функціонування суспільства та держави, хоча найчастіше вони й далі ґрунтувалися на одних і тих самих здобутках культури, систем норм, цінностей, значень [2, с. 139].

Формування концептуальних підходів щодо сутності державно-церковних відносин в українській науковій думці відбувалося в складних історичних умовах з урахуванням досвіду перебування у складі інших держав, тоталітарної доби та посттоталітарного транзиту. Зрештою, від доби Київської Русі до сьогодення ідеї взаємодії держави та церкви еволюціонували від теократичних моделей до концепції автономії церкви в умовах демократичної, правової держави. У період незалежності України вітчизняні науковці зосередилися на розробці демократичної моделі державно-церковних відносин. Зокрема В. Андрущенко, В. Бліхар, В. Бокоч, О. Саган, В. Єленський, С. Здіорук, І. Мякінченко, Ю. Пайда, Л. Филипович та інші вчені сформулювали концепти партнерської взає-

модії, інституційної автономії релігійних організацій, міжконфесійного діалогу та релігійної безпеки. Зауважимо, що автори багатотомної «Юридичній енциклопедії» (1999) трактують державно-церковні відносини як «один із видів суспільних відносин, який характеризує рівень взаємозв'язків церкви, інших релігійних організацій із державою, ступінь їх інтеграції чи дезінтеграції» [3, с. 63].

Метою статті є аналіз еволюції концепцій державно-церковних відносин у європейській науковій традиції та визначення перспективних напрямів подальших наукових студіювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасне розуміння свободи і прав людини, зокрема свободи совісті та релігійних прав, сформувалося в перші десятиліття після Другої світової війни. На переконання В. Єленського, існують підстави стверджувати, що саме трагедія двох світових воєн, які пережило людство у XX ст., і прагнення уникнути їх у майбутньому зумовили появу феномену революції у сприйнятті людини людиною [4, с. 31-36].

Державно-церковні відносини детермінуються політично (залежить від політичного устрою держави), соціально (впливає характер конкретних суспільних відносин) та історично (відрізняються у різні часові епохи). Своєрідність розвитку кожної держави, з одного боку, і певної релігії чи релігійного напрямку, з іншого, визначають специфічні особливості їх взаємовідносин. Ці особливості інколи змінюються в межах від прямого впливу релігійного комплексу на формування і функціонування державної влади (теократія – розвиток держави та регламентація суспільного життя визначається панівною церквою) аж до, навпаки, жорсткого державного контролю за розвитком релігійної течії (цезаропапізм – повна залежність Церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур) [5].

Аналіз доробку науковців дозволяє простежити історичну еволюцію концепцій державно-церковних відносин у європейській традиції з урахуванням впливу філософських, правових і соціокультурних ідей, що дозволяє виокремити важливі етапи цього процесу.

Перший – теократичний (доба середньовіччя) – домінування ідеї божественного походження влади, що передбачала підпорядкованість державної влади релігійній інституції – церкві. Церква визначала основи публічного поряд-

ку та морально-правові засади функціонування держави. Філософське обґрунтування цієї моделі подано у працях Аврелія Августина (Августина Блаженного) та Ф. Аквінського.

Другий – секуляризаційний етап (епоха Просвітництва) – формування концепції світської держави, що передбачала розмежування сфер компетенцій держави і церкви. Філософи-просвітники Дж. Локк, Ш. Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Фр. Вольтер розробляли доктрини релігійної свободи та політичного плюралізму.

Третій – ліберально-правовий (охоплює XIX–XX ст.) – правове закріплення гарантій свободи совісті, рівності конфесій перед законом, формування правових механізмів захисту релігійних прав і свобод. Розглядається у контексті ідей Ш. Л. де Монтеск'є, Дж. Макліна та сучасних правових концепцій.

Четвертий – партнерський етап (сучасна доба) – орієнтація на партнерську модель взаємодії, що визнає важливу роль релігійних організацій у розвитку громадянського суспільства та в процесах публічної політики. Ця модель передбачає співпрацю держави і церкви в соціальній сфері, у вирішенні різних питань освітньої, культурної сфер, збереження національної ідентичності. Дослідники цього підходу – К. Довсон, Д. Доре, Д. Коул [2, с.140–164, 192–460].

Еволюція концепцій державно-церковних відносин у європейській науковій думці демонструє поступовий перехід від тотального домінування церкви до моделі партнерства в контексті плюралістичного демократичного суспільства.

Із здобуттям незалежності розпочався процес обговорення щодо ролі релігії в суспільному житті України, питань державно-церковних взаємовідносин. Подібна зацікавленість науковців і громадянства була зумовлена банкрутством усталених стереотипів доби тоталітарного режиму, орієнтацією суспільства на релігію, яка сприймається як ідеологія, що забезпечує сталість у період трансформаційних змін політико-правових відносин, впровадженням норм і цінностей, здатних працювати в буденній свідомості суспільства [6, с. 10].

Для науки державного управління вагоме значення має вивчення загальних закономірностей, зокрема тих, що мають впливають на взаємовідносини держави і церкви. Основними державотворчими принципами сучасної демократичної держави є забезпечення кожному громадянину права на свободу світогляду і віросповідання. Це досягається завдяки охо-

роно-правничій функції держави, реалізація якої полягає у приведенні суспільства до громадянського миру, зміцнення національної єдності та захисту національних інтересів. На думку В. Бліхара, підґрунтям такої політики має бути досконала правова база взаємин держави і церкви та юридичне оформлення функціонування релігійних організацій [2, с.176–177]. Водночас О. Саган обґрунтовує, що характер державно-церковних відносин є одним з головних показників рівня розвитку і держави й певного релігійного напрямку, оскільки вони напряму пов'язані зі здійсненням (чи нездійсненням) принципу свободи совісті як одного з головних складових фундаментальних прав і свобод людини [5].

Можемо виокремити два етапи в еволюції підходів українських науковців щодо державно-церковних відносин. Перший, 1990-і рр. – аналіз нормативно-правового забезпечення державної політики у сфері релігії, інституалізація свободи совісті, обґрунтування радянської спадщини; другий, 2000-і рр. – формулювання та розвиток концепції державно-церковного партнерства, дослідження інституційної взаємодії. Зауважимо, що окремі науковці акцентують на зростанні уваги з 2014 р. в умовах гібридної війни до безпекового компоненту державно-церковних відносин [7].

У загальній проблематиці державно-конфесійних відносин дослідники виокремлюють низку тематичних сегментів: узагальнювальні праці з проблем церковно-релігійного життя, його окремих проявів; роботи, присвячені міжконфесійним стосункам; праці про державно-конфесійні відносини; студії щодо впливу церковно-релігійного процесів на державотворення; дослідження, присвячені іншим проблемам (зокрема регіональні дослідження) [8, с. 5].

Сьогодні церковно-релігійне життя в Україні продовжує розвиватися: відбуваються трансформації в середині окремих конфесій, розширюється міжконфесійне співробітництво, посилюється державно-конфесійна взаємодія. Ці процеси зумовлюють необхідність переосмислення моделі державно-церковних відносин в Україні [9].

В українському науковому дискурсі активно обговорюють ідеї «публічного партнерства», «інклюзивну модель релігійної політики», «позитивний секуляризм», що узгоджується з європейськими стандартами. О. Грицина наголошує, що партнерська модель державно-цер-

ковної взаємодії почала формуватися з середини 2000-х років [10].

Е. Дробко акцентує, що в Україні формується модель партнерських державно-церковних відносин, що ґрунтується на принципах світської держави, забезпечення рівності всіх релігійних організацій перед законом, усвідомлення важливості міжконфесійного діалогу [11]. В. Климов вважає, що в українському суспільстві сформовано модель державно-церковних відносин, що гарантує свободу буття релігії, а ознаками цієї демократичної моделі зокрема є: конституційне закріплення відокремлення церкви від держави та школи від церкви, що формує світський характер їхньої діяльності; рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової; невтручання держави в діяльність релігійних організацій; захист державою прав і законних інтересів релігійних співтовариств [12, с. 15-22].

Заслуговує на увагу твердження Д. Вовка, що «розуміння церкви як інституту громадянського суспільства дає змогу обґрунтувати її незалежність, автономність від політичної влади та відкриває шлях до усвідомлення можливості співпраці держави і церкви у сферах, в яких їх діяльність спрямовано на виконання аналогічних завдань (соціальна, освітня та ін.)» [13, с. 182].

Функціональна взаємодія релігії і правової нормотворчості визначається чіткими правовими рамками соціально-демократичного устрою. Зауважимо, що релігія може відновити баланс в системі взаємодії у громадянському суспільстві. Зокрема, як було зазначено доповідачем Парламентської Асамблеї Ради Європи Луїсом де Пьюгом, «Через свої моральні послання, своє критичне ставлення до влади, освітню діяльність у суспільстві й через свій приклад виконання обов'язку робити свій внесок у суспільний розвиток та вдосконалення демократії» [14, с. 60-61].

На думку О. Горгуши, світоглядна секуляризація в українському суспільстві є необхідним процесом верифікації світоглядних цінностей, їх перевіркою на «справжність», ефективність й адекватність в історично та культурно трансформованому суспільному контексті [15]. Зазначимо, що в українському суспільстві є тенденції секуляризації молоді, що підтверджується результатами опитування Центру Разумкова: чим молодший вік респондентів,

тим більшим серед них тих, хто не належить до жодного з віросповідань (від 13% серед тих, кому 60 і більше років, до 33% серед тих, кому менше 25 років) [16].

Сучасна стратегія співробітництва держави і церкви є цілеспрямованим та системним процесом, що сприяє утвердженню і розвитку духовної культури, формуванню поля толерантності і взаємоповаги, є спрямованою на пошук взаємоприйнятних форм і методів розв'язання значної кількості соціальних і релігійних проблем [2, с. 179-180]. Зауважимо, що в Україні не існує науково обґрунтованої концептуально визначеної державної політики у сфері релігії, а тому актуальною є потреба розробки цілісної стратегії державної політики у сфері релігії, що повинна включати: створення ефективної системи моніторингу стану державно-церковних відносин; розробку механізмів запобігання інструменталізації релігії у політичних цілях; формування сталого інституційного діалогу між державою, релігійними організаціями та громадянським суспільством.

Висновки і пропозиції. Еволюція концепції державно-церковних відносин у європейській науці має тривалу традицію, витoki якої сягають у середньовіччя і ранню модерну добу. Українські науковці сфери державного управління враховують та інтегрують цей досвід, як і національні історичні традиції. У добу незалежності було сформовано демократичну модель державно-церковних відносин, що ґрунтується на принципах світськості держави, рівності релігійних організацій перед законом, недискримінації за релігійною ознакою та підтримки міжконфесійного діалогу. Сучасний етап розвитку державно-церковної взаємодії характеризується новими викликами, зокрема в безпековому вимірі, що пов'язано з російсько-українською війною та спробами використання релігійного чинника для дестабілізації внутрішньої ситуації. Це потребує більш чіткого концептуального та стратегічного осмислення державної політики у сфері релігії.

Перспективними напрямками подальших наукових студій у цій сфері є: розробка стратегії державної політики у сфері релігії; формування правових механізмів запобігання використанню церковно-конфесійних чинників у деструктивних політичних технологіях; вивчення сучасних тенденцій у релігійній сфері, зокрема секуляризації молоді та впливу постсекулярної доби на державно-церковну взаємодію.

Список використаної літератури:

1. Августин Аврелий. Творения / сост. и подг. текста С. Еремеева. СПб., 1998. Т. 3 : О граде Божом (книги I-XIII). СПб, 1998. 596 с.
2. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. Шемшученка. Т. 2 : Д – Й. К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1999. 744 с.
4. Єленський В. Релігія, церква і суспільство в Україні: початок 2002-го. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 31-36.
5. Саган О. Н. Державно-церковні відносини у незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистояння. *Свобода буття релігії в сучасному соціумі*. 2013. № 17-18. <https://doi.org/10.32420/rs.2013.17-18.979>.
6. Биков О. М. Особливості взаємовідносин держави і церкви в країнах з монорелігійним складом населення. *Форум права*. 2011. № 3. С. 47-52.
7. Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. № 51. С. 5-11. URL: <http://clouds.iir.edu.ua/index.php/knu/article/view/3959>.
8. Мякінченко І. О., Стельникович С. В. Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2024. 296 с.
9. Васін М. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2019. (3). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2019_3_16.
10. Грицина О. Етапи становлення державно-церковних відносин у незалежній Україні (1991-2011 рр.). *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Випуск 5(55) URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grytsyna_etapy.pdf.
11. Дробко Е. В. Побудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин в Україні – практичний аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=806>.
12. Климов О. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода*. 2002. № 6. С. 130-136.
13. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 223 с.
14. Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій / упорядник М. Ю. Бабій. К., 2002. С. 60-61.
15. Горгуша О.В. Особливості «постсекулярної доби» у світоглядному ландшафті сучасної України. *Відкриті очі*. URL: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2015/12/blog-post.html>.
16. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024р.). *Разумков центр*. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliiynosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-zhovten-2024r>.

Parkhomenko-Kutsevil O. I. The evolution of concepts of state-church relations in the European scholarly tradition

The article examines the evolution of European intellectuals' perspectives on state-church relations within the European scholarly tradition. State-church relations are interpreted as a complex socio-political phenomenon shaped by civilizational, political, cultural, and legal factors. The problem of developing an effective state policy in the sphere of state-church relations in Ukraine is also relevant given the complex church-confessional map of the country, the consequences of decades of the communist-totalitarian regime, the deepening of democratization processes, and the challenges associated with the Russian-Ukrainian war. The study traces the key stages in the development of scholarly thought – from the theocratic models of the Middle Ages, characterized by the evident dominance of the Church in the public sphere, to the contemporary model of cooperative interaction in post-industrial democratic societies. The contribution of prominent thinkers such as St. Augustine, Thomas Aquinas, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, among others, to the formation of the theoretical foundations of state-church interaction is highlighted. Particular attention is paid to the evolution of concepts of state-church relations in the scholarly discourse of contemporary European countries, with a specific focus on Ukraine. The article identifies key trends in the transformation of the essential approach to state-church relations, including the institutionalization of freedom of conscience, the development of the principles of state secularism, the emergence of partnership models of interaction, the growing role of religious organizations in civil society, and the increasing emphasis on religious security in the context of hybrid warfare in the modern

world. The article notes the current lack of a scientifically grounded state policy in the field of religion. The author draws attention to the fact that the current stage of development of state-church interaction is characterized by new challenges, in particular in the security dimension, which is associated with the Russian-Ukrainian war and attempts to use the religious factor to destabilize the internal situation. This requires a clearer conceptual and strategic understanding of state policy in the field of religion. It emphasizes the need for further development of domestic scholarship in this area with the aim of formulating a Concept of State-Church Interaction that aligns with European standards while taking into account Ukraine's national historical and cultural context.

Key word: *state-church relations, state policy in the field of religion, freedom of conscience, secularization, partnership model, religious security, interfaith dialogue, rule of law, religious freedom, secular nature of the state, religious organizations, civil society, public administration.*